

ŁUKASZ HARDT¹

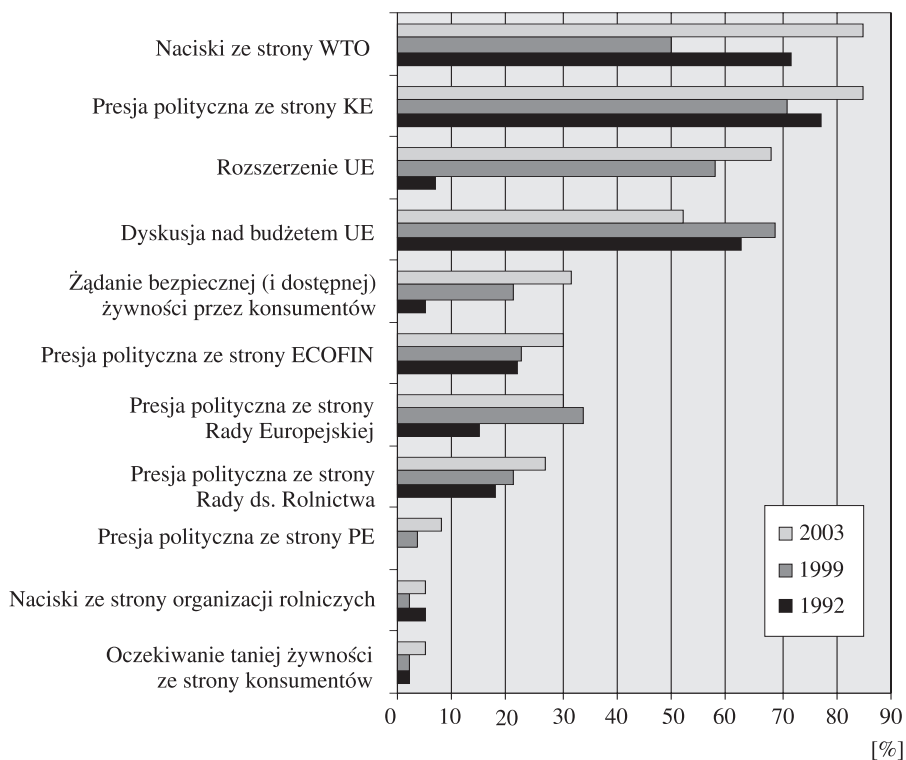
KILKA UWAG O MOŻLIWYCH SCENARIUSZACH REFORM WSPÓLNEJ POLITYKI ROLNEJ UE PO 2013 ROKU²

Wspólną politykę rolną UE (WPR) czekają w najbliższym czasie zmiany, które będą stymulowane przede wszystkim debatą nad perspektywą budżetową na lata 2014–2020, zmieniającymi się wyzwaniem stającymi przed rolnictwem i obszarami wiejskimi, a także generalną dyskusją na temat priorytetów rozwojowych UE, co już ma miejsce w związku z publikacją przez Komisję Europejską dokumentu Europa 2020. Doświadczenie poprzednich reform pokazuje, że okres do 2013 roku może stać się czasem, w którym prawdopodobieństwo wprowadzenia zmian do WPR istotnie wzrośnie, gdyż kwestią jej reformy będą zajmowały się różne podmioty, których wzajemne interakcje będą przełamywały *status quo*. Tak więc w Radzie Europejskiej będą trwały rozmowy na temat nowego budżetu, Komisja Europejska będzie starała się wyznaczyć agendę dyskusji poprzez publikację w tym roku wstępnych propozycji zmian w WPR, Parlament Europejski (PE) będzie próbował odegrać w debacie większą rolę niż w przypadku poprzednich reform WPR (zob. m.in. rezolucja PE z dn. 24 marca 2009 roku w sprawie komplementarności WPR z polityką spójności), a na forum Rady ds. Rolnictwa i Rybołówstwa będą odbywały się bieżące dyskusje nad zmianami WPR, które coraz częściej będą dotyczyły bardziej strategicznych kwestii [Daugbjerg i Swinbank 2007]. Wiele spośród wskazanych powyżej czynników katalizujących reformy WPR odgrywało istotną rolę w poprzednich jej modyfikacjach (rysunek 1).

---

¹ Autor jest pracownikiem naukowym Uniwersytetu Warszawskiego i Instytutu Nauk Ekonomicznych PAN (e-mail: lhardt@wne.uw.edu.pl).

² Opracowanie tego artykułu było współfinansowane ze środków Unii Europejskiej w ramach projektu „Sektorowa czy zintegrowana, czyli o optymalnej strategii rozwoju polskich obszarów wiejskich po 2013 r.” realizowanego przez „Pro Oeconomia” Fundacja Ewaluacji i Badań Ekonomicznych na zlecenie Ministerstwa Rozwoju Regionalnego.

RYSUNEK1. Czynniki stymulujące reformy WPR z 1992, 1999 oraz 2003 roku. Na osi poziomej zaznaczone są odsetki wskazań kluczowych decydentów w poprzednich reformach (według metody Delphi). Im więcej wskazań, tym dany czynnik istotniejszy w stymulowaniu zmian WPR

Źródło: Cucha i Swinbank [2009, s. 245]

Obecnie nie spodziewamy się, aby kwestie związane z WTO bezpośrednio i istotnie wpływały na trajektorię reformy WPR, gdyż postulaty Światowej Organizacji Handlu zostały w dużej mierze zaabsorbowane w reformie z 2003 roku (oddzielenie płatności od produkcji); być może WTO będzie jedynie wykorzystywane pośrednio w dyskusji jako „excuse”, aby wysokość oddzielonych od produkcji płatności nie była określana na podstawie historycznych wartości referencyjnych. Ze względu na przyjęcie traktatu lizbońskiego i wzmocnienie metody międzyrządowej w funkcjonowaniu UE spodziewamy się wzrostu znaczenia Rady Europejskiej w określaniu przyszłego kształtu WPR kosztem mniejszego znaczenia KE, która jednak nadal będzie zajmowała najistotniejsze miejsce w określaniu agendy debaty i wstępnego pakietu propozycji reform³. Ponadto rosło będzie znaczenie kwestii bezpieczeństwa żywnościowego oraz tzw. nowych wyzwań, na które musi odpowiadać WPR, a zwłaszcza zmian klimatycz-

³ Można się spodziewać, że w obecnych uwarunkowaniach instytucjonalnych Rada będzie bardziej skutecznie wpływała w sposób pośredni na KE, oddziałując na jej wyjściowe propozycje reform, co też miało miejsce wcześniej w kontekście wykorzystywania przez Radę art. 208 Traktatu o UE [Nugent 2003].

nych. Analiza lingwistyczna wypowiedzi komisarz Mariann Fischer Boel (MFB) potwierdza coraz większe znaczenie tych kwestii w debacie⁴. Tabela 1 przedstawia wyrażenia najczęściej występujące w jej oficjalnych wypowiedziach, które zostały pogrupowane tematycznie i oznaczone odpowiednim kolorem.

Przytoczony spis tematyczny wypowiedzi pani komisarz dobrze przybliży kierunki debaty nad WPR. I tak, wśród nowych zagadnień, które wcześniej nie były obecne w dyskursie, należy wymienić problematykę zmian klimatycznych. W 2009 roku wysoko w hierarchii tematów podejmowanych przez komisarz znalazło się też bezpieczeństwo żywnościowe, jeszcze rok wcześniej mało obecne w jej wypowiedziach. Także wysoka pozycja kwestii związanych z rundą Doha ze względu na kalendarz negocjacji w WTO nie powinna dziwić. W latach 2006–2008 wiele wypowiedzi pani komisarz dotyczyło odbywającej się w tym czasie procedury „health check”, jednak jej zainteresowanie tradycyjnie koncentrowało się na tematach związanych z płatnościami bezpośrednimi oraz rozwojem wsi.

Dwa wątki z dyskursu komisarz Fischer Boel wymagają głębszej analizy, tj. kwestia zmian klimatycznych i bezpieczeństwo żywnościowe. Mocne podkreślanie roli WPR w przeciwdziałaniu zmianom klimatycznym jest przejawem szerszego procesu tzw. zazieleniania każdego rodzaju polityki UE, w tym rolnej. Co więcej, zakłada ona, że w kolejnym okresie budżetowym dodanie do WPR instrumentów na rzecz walki ze zmianami klimatycznymi będzie oznaczało zmianę alokacji środków finansowych na jej poszczególne zadania: „Dodatkowe pieniądze są potrzebne, aby skutecznie walczyć ze zmianami klimatycznymi oraz aby zabezpieczyć nasz potencjał produkcyjny” [MFB 2008a]⁵. Trudno w tym momencie powiedzieć, na jakiego typu działania, ale można ogólnie zakładać, że będą to instrumenty służące utrzymaniu wielofunkcyjności europejskiego rolnictwa i większej dbałości o środowisko naturalne. Nie można też wykluczyć, że instrumentem tym będą po prostu płatności bezpośrednie, które będą oddzielone od produkcji (również jej historycznych poziomów) i którymi rolnikom będzie płacono za dostarczanie odpowiednich dóbr publicznych i dbałość o środowisko naturalne. W tym sensie silna pozycja „zmian klimatycznych” w wypowiedziach pani komisarz może oznaczać poszukiwanie nowej legitymizacji dla płatności. W podobny sposób można interpretować podkreślanie przez nią znaczenia problematyki bezpieczeństwa żywnościowego. Komisarz Fischer Boel nie traktuje jednak bezpieczeństwa żywnościowego w kategoriach pełnej samowystarczalności żywnościowej UE, ale raczej jako zobowiązanie do utrzymania ziemi rolnej w stanie umożliwiającym szybkie włączenie jej do produkcji

---

⁴ W badaniu tym korpusem lingwistycznym był zbiór wszystkich wypowiedzi komisarz. Badanie było prowadzone z użyciem programu Termin, opracowanego przez informatyków i lingwistów z The National Centre for Text Mining – University of Manchester. Szacunek istotności (ranking wyrażań) oparty jest na metodzie C-value, która określa znaczenie terminów w tekście na podstawie analizy lingwistycznej i statystycznej [Frantzi i in. 2000].

⁵ W budżecie UE 2014–2020 trudno zakładać zwiększenie środków finansowych na WPR, dlatego postulat dodatkowych pieniędzy na zmiany klimatyczne musi oznaczać konieczność realokacji funduszy w ramach WPR.

TABELA 1. Ewolucja tematyki wystąpień komisarz Mariann Fischer Boel (wypowiedzi oficjalne w latach 2004–2009, najczęściej występujące wyrażenia)

Lp.	2004	2005	2006	2007	2008	2009
1	rural area	rural development	european union	european union	european union	european union
2	rural development	member state	rural development	rural development	health check	rural development
3	dg agriculture	rural development policy	member state	health check	rural development	climate change
4	rural development policy	european union	doha round	member state	member state	member state
5	common agricultural policy	rural area	rural area	rural development policy	rural development policy	mariann fischer boel
6	european environmental agency	doha round	agricultural policy	mariann fischer boel	mariann fischer boel	rural development policy
7	environmental concern	single farm payment	rural development policy	doha round	single payment scheme	food security
8	natural resource	cap reform	single payment scheme	single payment scheme	development policy	mountain area
9	land management	market access	common agricultural policy	wine sector	climate change	direct payment
10	sixth community environment action programme	agricultural policy	health check	development policy	direct payment	dairy sector
11	compliance indicator project	hong kong	export refund	climate change	european commission	european commission
12	european commission	development policy	mariann fischer boel	european commission	doha round	health check
13	cross compliance indicator project	rural policy	european model	rural area	agricultural policy	greenhouse gas
14	rural landscape	Domestic support	direct payment	direct payment	common agricultural policy	greenhouse gas emission
15	market-orientated world agricultural trade	direct payment	wine sector	common agricultural policy	mariann fischer	common agricultural policy

Legenda:

- Rozwój obszarów wiejskich
- GATT/WTO/handel światowy
- Rozszerzenie UE
- Food safety
- Płatności bezpośrednie
- Zmiany klimatyczne
- Health check

żywności: „Poprzez wspieranie rolników płatnościami bezpośrednimi umożliwiamy im pozostanie na wsi, co ma kluczowe znaczenie dla ochrony środowiska oraz bezpieczeństwa żywnościowego” [MFB 2009a]. Ponadto, według pani komisarz, bezpieczeństwu żywnościowemu będzie służył prowadzony na sprawiedliwych warunkach handel międzynarodowy: „Bezpieczeństwo żywnościowe (food security) nie jest tożsame z samowystarczalnością żywnościową (food autonomy); wolny handel międzynarodowy jest również narzędziem wspierania bezpieczeństwa żywnościowego, ale pod warunkiem, że jest prowadzony na sprawiedliwych zasadach” [MFB 2009b]. W chwili obecnej wydaje się, że nowe wyzwania nie muszą doprowadzić do diametralnej zmiany w WPR, ale raczej mają służyć do uzyskania przez WPR nowej legitymizacji.

Zanim odniesiemy się bezpośrednio do propozycji reform WPR zawartych w stanowisku Forum Inicjatyw Rozwojowych Fundacji Europejski Fundusz Rozwoju Wsi Polskiej (FIR FEFRWP), wspomnimy jeszcze o dyskusji nad miejscem i charakterem polityki rozwoju wsi po 2013 roku (II filar WPR), a zwłaszcza jej relacji do polityki spójności. Warto tutaj przypomnieć, że w 2006 roku doszło do przesunięcia części środków polityki spójności do WPR, co wiązało się z powołaniem Europejskiego Funduszu Rolnego Rozwoju Obszarów Wiejskich (EFRROW). Obecnie tak realizowana polityka rozwoju wsi poddawana jest ocenie, w ramach której coraz częściej zwraca się uwagę na to, iż szczególnie w przypadku nowych krajów członkowskich modernizacja wsi jest możliwa tylko wtedy, jeśli działaniom II filara WPR towarzyszą inicjatywy finansowane ze środków polityki spójności. Niestety często trudno mówić o komplementarności tych działań. Sytuacja ta skłoniła PE do wydania 24 marca 2009 roku rezolucji w sprawie komplementarności i koordynacji polityki spójności ze środkami w zakresie rozwoju obszarów wiejskich. W rezolucji tej, przygotowanej w Komisji Rozwoju Regionalnego PE, wskazuje się, iż „...istnieje potrzeba opracowania spójnej długoterminowej strategii rozwoju obszarów wiejskich w celu ułatwienia jak najskuteczniejszego i najwydajniejszego wykorzystania wszystkich dostępnych środków finansowych” (p. 12). Innymi słowy, PE wyraża swoją obawę związaną z możliwością koordynacji działań polityki spójności i WPR w sytuacji obowiązującej obecnie monofunduszowości. Wyłania się tutaj interesujące pytanie o to, jak budować zintegrowaną strategię rozwoju wsi, która odnosiłaby się zarówno do funduszy rolnych, jak też tych pochodzących z polityki spójności. W debacie tej KE zabrała jednoznaczne stanowisko i sprzeciwiła się jakimkolwiek przesuwaniu akcentów w realizacji polityki ROW w stronę polityki spójności, chociaż również komisarz Fischer Boel widzi problem braku skutecznych instytucjonalnych mechanizmów koordynujących. Trzy wypowiedzi pani komisarz są tutaj znaczące i warte przytoczenia:

1. „Stałym punktem dyskusji jest relacja polityki rolnej do polityki spójności. Muszę tutaj powiedzieć, że ta pierwsza nie może stać się częścią drugiej. Fakt, iż rozwój wsi pozostaje w WPR, daje gwarancje, że pieniądze pozostają «zielone», i że są wydawane na wsi, a nie w ośrodkach miejskich, które uważają siebie za «obszary wiejskie»” [MFB 2008b].

2. „Pozwólcie mi powiedzieć szczerze i otwarcie: nie chcę widzieć moich pieniędzy na rozwój wsi przesuwanych do polityki regionalnej [spójności], chociaż zdaję sobie sprawę, że te polityki muszą być lepiej koordynowane” [MFB 2008c].

3. „Jestem przekonana, że polityka ROW w sytuacji przeniesienia jej do polityki spójności nie będzie dłuższą polityką służącą wsi, a jej fundusze byłyby w większości wydawane w miastach położonych na obszarach wiejskich” [MFB 2009c].

W dyskusji o przyszłości WPR trzeba więc odnieść się do możliwych zmian w jej drugim filarze, a także do jej relacji do polityki spójności. Przykład rezolucji PE i powyższe wypowiedzi pani komisarz świadczą o tym, że jest to kwestia istotna i budząca emocje.

Zanim odniesiemy się do konkretnych propozycji zmian WPR autorstwa FIR FEFRWP, zbadamy, na ile tematyka dokumentu *Wspólna polityka rolna po 2013 roku. Propozycja zmian* (wersja ang.) jest zgodna z aktualnymi kwestiami podejmowanymi przez KE (tutaj: wypowiedzi MFB). W tym celu zbadaliśmy, które wyrażenia (tematy) pojawiają się w propozycji FIR najczęściej, a następnie porównaliśmy je ze „słowami kluczowymi” z wystąpień MFB z 2009 roku (tabela 2).

TABELA 2. Tematyka wystąpień komisarz Mariann Fischer Boel z 2009 roku i najczęstsze wyrażenia w propozycji FIR

Lp.	FIR 2010	MFB 2009
1	development initiative	european union
2	member state	rural development
3	rural area	climate change
4	farm land area	member state
5	area payment	mariann fischer boel
6	agricultural policy	rural development policy
7	basic payment	food security
8	farm land	mountain area
9	basic rate	direct payment
10	direct payment	dairy sector
11	european agriculture	european commission
12	uniform model	health check
13	rural cultural heritage	greenhouse gas
14	decoupled area payment	greenhouse gas emission
15	common agricultural policy	common agricultural policy

Powyższe zestawienie nie wymaga większego komentarza – dyskurs komisarz Fischer Boel jest bardziej „nowoczesny” i wykorzystujący takie słowa kluczowe, jak zmiany klimatyczne oraz bezpieczeństwo żywnościowe. W propozycji FIR dominują natomiast kwestie związane z płatnościami bezpośrednimi, a zagadnienia odnoszące się do rozwoju wsi są potraktowane marginalnie. Co więcej, w dokumencie FIR wyrażenie „climatic change” pojawia się jedynie dwa razy, autorzy bardziej natomiast doceniają kwestię bezpieczeństwa żywnościowego, którego zagwarantowanie umieszczają wśród celów przyszłej WPR. Musi dziwić tak zdawkowe odniesienie się do II filara WPR, tym bardziej że autorzy

omawianego dokumentu już w jego wstępie stwierdzają, iż „Nowa WPR musi być w dalszym ciągu oparta o dwa podstawowe filary. Ich konstrukcja i stosowane instrumenty wymagają uporządkowania i analizy ich skuteczności. Konieczne jest rozróżnienie pomiędzy instrumentami skierowanymi bezpośrednio do rolników (I filar) i instrumentami skoncentrowanymi na rozwoju obszarów wiejskich (II filar)”. Uważamy, że dyskusja nad zmianami jedynie w pierwszym filarze bez przedstawiania wizji reformy całości WPR będzie zawsze niekompletna i to czynimy głównym zarzutem w stosunku do omawianego opracowania. Poniżej, w punktach, komentujemy różne propozycje szczegółowe zawarte w materiale FIR.

1. Na wstępie opracowania pojawia się postulat zachowania przez politykę rolną w UE wspólnotowego charakteru ze względu na „wytwarzanie przez nią [politykę rolną] wartości dodanej” (s. 2). Autorzy nie precyzują jednak tutaj jednoznacznie, co rozumieją przez „wartość dodaną”. Dopiero z dalszej części opracowania wynika, iż jest nią po prostu wspólny rynek, który bez wspólnotowej polityki rolnej nie funkcjonowałby. Warto postawić to mocno już na wstępie, przed zdefiniowaniem celów. Ponadto należy podkreślić, że w długim okresie nawet renacjonalizacja samego finansowania WPR będzie prowadziła do renacjonalizacji jej reguł gry, co będzie nieuchronnie oznaczało koniec wspólnego rynku żywnościowego w UE.

2. Jeśli chodzi o cele, to dyskusyjny jest szczególnie pierwszy z nich, a więc zapewnienie UE suwerenności żywnościowej. W analizie wypowiedzi komisarz Fischer-Boel zaznaczyliśmy, iż mówiąc o „food safety” nie mówi ona jednoznacznie o autonomii żywnościowej UE. Rozumie ona „food safety” jako zagwarantowanie potencjału produkcyjnego żywności w UE (m.in. poprzez utrzymanie ziemi w dobrej kondycji rolniczej), a nie produkcji *per se*. Autorzy propozycji zmian powinni rozumieć „food safety” w podobny sposób, jak czyni to KE.

3. Autorzy opracowania proponują, aby nowy system płatności był finansowany ze środków obecnie przeznaczanych na dopłaty, z funduszy działań drugiej osi PROW, związanych z obszarem (np. ONW), oraz z instrumentów wsparcia rynkowego. Innymi słowy, ma nastąpić przejęcie przez I filar części środków z II filara, choć najbardziej z nim powiązanych. Pojawia się więc po raz kolejny pytanie o charakter polityki ROW (II filar) w sytuacji zrealizowania propozycji FIR. Co więcej, można zakładać, że nowy system płatności (w tym premia restrukturyzacyjna oraz wsparcie dla najmniejszych gospodarstw) może częściowo realizować cele obecnego II filaru WPR. Niestety propozycja chociażby premii restrukturyzacyjnej jest jedynie rozwiązaniem połowicznym, bo nawet jeśli będzie to skuteczny sposób na skłonienie rolników do zaprzestawiania produkcji rolnej, to pojawia się pytanie – co dalej z osobami związanymi z tymi gospodarstwami? W tym miejscu należałoby zastanowić się nad działaniami uzupełniającymi finansowanymi albo ze zreformowanego II filaru WPR, albo ze środków polityki spójności. Działania te powinny obejmować szkolenia (zmiana kwalifikacji), ale też wsparcie na tworzenie przedsiębiorstw. Ponadto warto, aby towarzyszyły im instrumenty służące poprawie dostępności czasowej miast. Argu-

mentacja autorów propozycji FIR byłaby bardziej przekonująca, gdyby takowe propozycje się w niej znalazły.

4. Propozycja wprowadzenia premii restrukturyzacyjnej jest interesująca, pomimo zastrzeżeń podniesionych w punkcie powyżej. Niestety pojawia się tutaj podobny problem jak w przypadku obecnego systemu, w którym płatności związane są z powierzchnią (SAPS), a rolnicy (po spełnieniu odpowiednich kryteriów) mają dostęp do rent strukturalnych. Takie rozwiązanie wytwarza jednak sprzeczny system bodźców dla rolników – z jednej strony zachęceni są do pozostania w sektorze rolnym i zajmowania gospodarstwa (do każdego hektara dostają płatność), a z drugiej – stwarza się im zachęty do jego przekazania następcy (renty strukturalne). Takie samo ryzyko związane jest z propozycją FIR. Innymi słowy, aby premia restrukturyzacyjna była skuteczna, musi być dla rolnika rzeczywiście atrakcyjna finansowo. Określenie odpowiedniej relacji między jej wysokością a wielkością nowo proponowanej płatności wychodzi poza zakres niniejszego komentarza.

5. W przypadku propozycji specjalnego mechanizmu wsparcia najmniejszych gospodarstw należy stwierdzić, że deficytem przedstawionej propozycji jest brak precyzyjnej definicji małego gospodarstwa. Co ciekawe, na stronie 10 opracowania, w punkcie poświęconym premii restrukturyzacyjnej, stwierdza się, iż małe gospodarstwo to taki podmiot, którego powierzchnia UR jest mniejsza od 10 ha. Pomijając nawet problemy definicyjne, to i tak propozycja wprowadzenia tego instrumentu budzi wątpliwości. Zgadza się, iż rolników należy wynagradzać za wytwarzane przez nich dobra publiczne. Co więcej, rzeczywiście tego rodzaju dobra wytwarzają głównie gospodarstwa małe, o tradycyjnym profilu produkcji. Pojawia się jednak pytanie o to, na ile za dostarczanie bardzo zróżnicowanych dóbr publicznych można płacić jednym wystandaryzowanym instrumentem. Należałoby rozważyć zróżnicowanie wysokości tej specjalnej płatności w zależności od „ilości” dóbr publicznych dostarczanych przez gospodarstwo.

6. Ważną kwestią niepodjętą przez autorów opracowania jest wybór między centralistycznym a zdecentralizowanym programowaniem i implementowaniem polityki rolnej. Ma to istotne znaczenie w Polsce, gdzie rolnictwo jest silnie zróżnicowane regionalnie – zupełnie innego rodzaju wsparcia potrzebują gospodarstwa w województwie zachodniopomorskim, a innego w podkarpackim. W tym pierwszym działania WPR powinny być skierowane na modernizację towarowych gospodarstw i wyrównywanie ich pozycji konkurencyjnej względem podmiotów z UE-10, a w tym drugim bardziej na utrzymanie potencjału produkcyjnego i wynagradzanie rolników za dostarczanie dóbr publicznych. W wariantcie zdecentralizowanym dużo łatwiejsze byłoby też zachowanie komplementarności z instrumentami polityki spójności. Podniesiona tutaj kwestia powinna zostać poddana głębszej analizie.

Reasumując, podstawowym deficytem omawianej propozycji FIR jest brak całościowej analizy wariantów reformy WPR, a więc z uwzględnieniem jej II filaru. Ponadto autorzy nie odnoszą się do szeregu kwestii podnoszonych w dyskursie KE dotyczącym WPR, a zwłaszcza problematyki zmian klimatycznych. Co więcej, opracowanie nie podejmuje dylematów związanych z instytucjonal-

nymi kwestiami związanymi z wdrażaniem polityki rolnej, w tym działań z zakresu rozwoju wsi. Niepodjęta została również refleksja nad relacją II filaru WPR do działań polityki spójności. Pomimo powyższych zastrzeżeń oceniamy propozycje FIR jako interesujący i wartościowy materiał do dalszej dyskusji.

BIBLIOGRAFIA

- Cunha A., Swinbank A., 2009: *Exploring the Determinants of CAP Reform: A Delphi Survey of Key Decision-Makers*. „Journal of Common Market Studies” 47: 235–261.
- Daugbjerg C., Swinbank A., 2007: *The Politics of CAP Reform: Trade Negotiations, Institutional Settings and Blame Avoidance*. „Journal of Common Market Studies” 45: 1–22.
- Frantzi K., Ananiadou S., Mima H., 2000: *Automatic Recognition of Multi-word Terms*. „International Journal of Digital Libraries” 3 (2): 117–132.
- Fischer Boel M., 2008a: Wystąpienie na: General Assembly of the Confédération Générale des Planteurs de Betteraves, Paryż, 9/12/2009.
- Fischer Boel M., 2008b: Wystąpienie na: Conférence des Régions Périphériques Maritimes d'Europe, Nantes, 24/10/2008.
- Fischer Boel M., 2008c: Wystąpienie na: 6th European Mountain Convention, Brig, 9/10/2008.
- Fischer Boel M., 2009a: Wystąpienie na: Swedish Farmers Conference on CAP, Sztokholm, 25/11/2009.
- Fischer Boel M., 2009b: Wystąpienie na: China Agricultural University, Pekin, 21/5/2009.
- Fischer Boel M., 2009c: Wystąpienie na: Forum Berglandwirtschaft, Bruksela, 31/3/2009.
- Nugent N., 2003: *The Government and Politics of the European Union*. Palgrave, Basingstoke.